

Висновки. Отже, в релігійно-конфесійній проблематиці у діяльності Степана Рудницького виділено три аспекти – взаємовідносини релігії і держави; морально-конфесійні взаємини світових релігій; прикладні аспекти георелігійного життя України. Академік також вважає, що коли викоринити рідну мову та знищити прабатьківську релігію народу – зникне ідентичність та самовизначеність нації. Тоді народ буде вже легко

поневолити. Український народ виявився незламним та стійким до всіх загарбників його території. І в цьому йому допомогла глибока релігійність. Вчений показує болючу дійсність і не завжди об'єктивність релігійної статистики на території Галичини. Вважаємо, що релігійно-конфесійна проблематика фундатора української національної географії С. Рудницького потребує подальшого вивчення.

Література:

1. Академік Степан Рудницький / За ред. проф. О. Шаблій. – Львів: Видав. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2007. – 408 с.
2. Ровенчак І. І. Географія культури: проблеми теорії, методології та методики дослідження: монографія / І. І. Ровенчак. – Львів: Видав. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. – 240 с.
3. Рудницький С. Л. [Рец. на:] Ks. biskup Edward Likowski sufragan poznański – Unia brzeska (r. 1596), Poznań, 1896, стор. XX+424 // ЗНТШ. – Львів, 1897. – Т. 19. – С. 14–23.
4. [Рудницький С. Л.] Р. Д. [Рец. на:] Prochaska Antoni. Z dziejów unii brzeskiej. Kwartalnik Historyczny. 1896, t. XII, s. 522–577 // ЗНТШ. – Львів, 1897. – Т. 19. – Бібліографія. – С. 23–26.
5. [Рудницький С. Л.] Р. Д. [Рец. на:] Prochaska Antoni. Unia brzeska. Przegląd Polski. 1896, t. XII, s. 441–462 // ЗНТШ. – Львів, 1897. – Т. 20. – Бібліографія. – С. 26–31.
6. Рудницький С. Л. Україна – наш рідний край / С. Л. Рудницький. – Львів: Просвіта, 1917. – 128 с.
7. Рудницький С. Л. Чому ми хочемо самостійної України? / С. Л. Рудницький // Упор., передмова О. І. Шаблія. – Львів: Світ, 1994. – 416 с.
8. Шаблій О. І. Академік Степан Рудницький – фундатор української географії / О. І. Шаблій. Львів, – Мюнхен: Редакційно-видавничий відділ Львівського держ-університету, 1993. – 233 с.

УДК 911.3:32(477) С.Рудницький

Олександра Вісьтак, Олена Одлежук

ВНЕСОК СТЕПАНА РУДНИЦЬКОГО У ВІЙСЬКОВУ І ПОЛІТИЧНУ ГЕОГРАФІЮ ТА ГЕОПОЛІТИКУ

Академік Степан Рудницький здійснив вагомий внесок не лише у загальну географію, але й майже в усі її секторальні та галузеві підрозділи. Зокрема в антропогеографічну складову, в т.ч. в географію населення, політичну географію, геополітику і військову географію. Головно це сталося на початку і після Першої світової війни у багатьох статтях та монографіях. Його можна вважати не лише фундатором новітньої національної географічної науки загалом, ще й названих її галузевих підрозділів. Військово-географічні публікації автор здійснив на початку війни (багато з них німецькомовні і тепер малодоступні для читача), а політико-географічні та геополітичні – переважно вкінці війни і до 1925 р. Стимулом розроблення теорії військової географії була сама війна. Її перебіг, часта зміна ситуації тощо вимагала урахування природно- і суспільно-географічних особливостей земної поверхні, зміни останньої у геопросторовому і геочасовому вимірах, як плацдарму військових дій і операцій. При цьому першочергово стосовно рельєфу, гідрографії, клімату та погодних умов.

Серед антропогеографічних чинників, які мають вплив на характер (стратегію і тактику) війни, її резерви і ресурси та перебіг, С. Рудницький називає кількість та густоту населення, густоту і людність сільських та міських поселень, етнічний склад тощо. Докладний опис цих властивостей і чинників учений здійснив щодо Східноєвропейського театру військових дій. З проблем військової географії С. Рудницький опублікував такі праці: “Україна, Польща та Литва з

військово-географічного погляду” (1914), “Світова війна в цифрах” (1914), “Східна арена військових дій. Загальні і військово-географічні роздуми” (німецькою мовою, 1915), “Країни Східної Європи” (німецькою мовою, 1918). Цими та іншими працями учений випередив відомого американського дослідника Джона Коллінзана добрих 60—70 років. Праці С. Рудницького лежали в архівах і бібліотеках західних держав (США — Конгресова бібліотека, Німеччина, Австрія) до початку ХХІ ст. без використання. Найповніше основи політичної географії та геополітики (на прикладі проблем України) С. Рудницький розкрив у працях “Українська справа зі становища політичної географії” (1923) та “Огляд національної території України” (1923) вже в еміграції (Відень, з 1919). Він обґрунтував такі положення: а) корінною проблемою європейського розвитку після Першої світової війни є створення, формування та укріплення Української Самостійної Соборної Держави; б) ця держава, як й інші держави, повинні формуватися, розвиватися і функціонувати як національні, тобто в основі кожної мусить знаходитись корінна нація (в Україні — українська); в) головними складниками держави необхідно вважати її територію і населення (в останньому випадку — це певна нація — німці у Німеччині, поляки — у Польщі, українці — в Україні і т.д.); г) державна територія країни повинна збігатись з її національною (етнографічною в термінології С. Рудницького) територією; ґ) побудова держави за ідеологічними (як це було в ССРСР) та “національно-кляптиковими” принципами (як це було в імперіях — Російській чи Австро-Угорській) є антиприродною. Тому держави-імперії повинні розпадатися. Водночас С. Рудницький висуває ідею створення федерації самостійних держав на межі Центральної і Східної Європи — т.зв. Балтійсько-Понтійського (Чорноморського) союзу з новостворених національних держав у складі України, Білорусі, Литви, Латвії, Естонії і Фінляндії. Визначаючи Україну як державу південно-східної Європи, автор наголошує на її близькосхідному геополітичному аспекті. Для першої третини ХХ ст. (і до цього часу) С. Рудницький чітко визначив геополітичних супротивників України (Річ Посполита, Російська імперія, Советський Союз). С. Рудницький вперше обґрунтував сусідське (з виходом на Чорне і Азовське моря), регіональне (на цивілізаційній межі Середньої і Східної Європи) та глобальне (у серединній (помірній) частині північної півкулі) положення України. Серед політико-географічних і геополітичних праць доцільно назвати: “Чому ми хочемо самостійної України” (1914), “Україна й українці” (1914), “Україна з політико-географічного погляду” (1916) та багато інших. С. Рудницький стояв при народженні і на початку становлення української військової, політичної географії та геополітики.

Ключові слова: Степан Рудницький, військова і політична географія, геополітика, природно-та антропогеографічні чинники, принципи побудови нової держави, національний принцип, державна територія, геополітичне положення України.

Oleksandra Vis'tak, Olena Odlezhuk. Stepan Rudnytskyi's Contribution to Military and Political Geography and Geopolitics. Academician Stepan Rudnytskyi made a significant contribution not only to the General Geography, but also to almost all of its sectoral and branch divisions, in particular to the anthropogeographic component, including the Population Geography, Political Geography, Geopolitics and Military Geography. He did it mainly in his articles and monographs at the beginning and after the First World War. Rudnytskyi can be considered not only the founder of the contemporary national geographic science in general, but also of above indicated branch divisions. Military-geographical publications came out at the beginning of the war (many of them were written in German and now are almost inaccessible to the readers), while political-geographical and geopolitical papers were published largely at the end of the war and until 1925. It was the war itself that was the incentive to develop the theory of Military Geography. The course of the war, frequent situation change, etc. required the consideration of natural and socio-geographical features of the earth's surface, its changes in the geospatial and geotemporal dimensions as a base of military actions and operations, with priority being given to relief, hydrography, climate and weather conditions.

Among the anthropogeographical factors that influence the war character (war strategy and tactics, its reserves and resources, its course), Rudnytskyi mentions the number and density of the population, the density and population of rural and urban settlements, ethnic composition, etc. The scientist gives the detailed description of these features and factors regarding the Eastern European theater of military action. As for Military Geography issues, Rudnytskyi published such works as "Ukraine, Poland and Lithuania through Military and Geographical Perspective" (1914), "World War in Figures" (1914),

"Eastern arena of military actions. General and military-geographic reflections" (in German, 1915), "Countries of Eastern Europe" (in German, 1918). These and other works put the scientist at least 60-70 years ahead of the well-known American researcher John Collins. The works of Rudnyts'kyi remained untouched and unused in the archives and libraries of the western countries (the US – the Library of Congress, Germany, Austria) until the beginning of the 21st century. Rudnyts'kyi made up the foundations of Political Geography and Geopolitics (as based on Ukrainian problems) in his works "The Ukrainian Case from the Position of Political Geography" (1923) and "The Review of the National Territory of Ukraine" (1923) written in emigration (Vienna, 1919).

He substantiated the following theses: a) the fundamental problem of European development after the First World War was the creation, formation and the strengthening of the Ukrainian Independent State; b) this state, as well as other states, must be formed, developed and function as a national one, that is, at the core of each there must be the indigenous nation (Ukrainians – in Ukraine); c) the main constituents of the state are its territory and population (in this case it is a certain nation: Germans in Germany, Poles in Poland, Ukrainians in Ukraine, etc.); d) the state territory of the country must coincide with its national (ethnographic in the terminology of Rudnyts'kyi) territory; e) the formation of the state according to ideological (as it was in the USSR) and "national-patch's principles" (as in case of empires - Russian or Austro-Hungarian) is non-natural. Therefore, the empire states should collapse. At the same time, Rudnyts'kyi put forward the idea of establishing a federation of independent states on the border of Central and Eastern Europe – the so-called Baltic-Pontic (Black Sea's) Alliance from the newly formed national states of Ukraine, Belarus, Lithuania, Latvia, Estonia and Finland. Determining Ukraine as a state of south-eastern Europe, the author emphasized its middle eastern geopolitical aspect. For the first third of the 20th century (and up till now) Rudnyts'kyi clearly defined the geopolitical opponents of Ukraine (Polish-Lithuanian Commonwealth, the Russian Empire, the Soviet Union). Rudnyts'kyi was the first to substantiate the neighbouring (with access to the Black and Azov seas), the regional (on the civilization border of Central and Eastern Europe) and the global (in the middle (moderate) part of the northern hemisphere) location of Ukraine. Among the political-geographical and geopolitical works it is worth mentioning "Why we Want an Independent Ukraine" (1914), "Ukraine and Ukrainians" (1914), "Ukraine from the Political-Geographic Perspective" (1916), and many others. Rudnyts'kyi worked at the nascent stage of the formation of Ukrainian Military, Political Geography and Geopolitics.

Key words: Stepan Rudnyts'kyi, Military and Political Geography, Geopolitics, natural and anthropogeographical factors, principles of formation of the modern state, national principle, state territory, geopolitical position of Ukraine.

Актуальність теми. Після революції гідності Україна змінила зовнішній геополітичний вектор, орієнтуючись на ЄС та НАТО. Анексія Росією Криму, війна на території Донецької та Луганської областей змінили геополітичну картину Європи та світу. Держава перетворилася ще в одну зону нестабільності, яка за останні роки збільшується. До таких зон залучається дедалі більше країн та населення. Крім того в світі щороку зростає кількість ядерної, хімічної, біологічної, холодної зброї. Військовий арсенал планети настільки потужний, що може знищити планету декілька разів.

За останні роки Україна змінює свою систему безпеки, військову доктрину, відновлює збройні сили. Тому виникла необхідність у розвитку військової географії, політичної географії та геополітики.

Ще на початку ХХ століття в Україні С. Рудницький формує погляд на новітню географічну науку. Було визначено її завдання і методи дослідження, структуру. З урахуванням тодішніх підходів (хорографії і хорології) до вивчення земного простору він розділив географію на

загальну (систематичну) та спеціальну (описову). Своєю чергою він загальну географію поділяє на математичну, фізичну, біологічну та антропогеографію. «Кожен із названих підрозділів включає в себе окремі наукові дисципліни, а вони в свою чергу тісно взаємодіють з багатьма суміжними дисциплінами» [7, с.26].

Антропогеографію фундатор географічної науки поділяє на географію людини (населення), економічну географію, культурну географію і політичну географію. Важливим чинником у формуванні нових антропогеографічних дисциплін мали геополітичні передумови: Перша світова війна і формування національних держав на руїнах Російської, Австро-Угорської та Османської імперій.

С. Рудницький такими працями як: «Україна, Польща і Литва з військово-географічного погляду» (1914), «Світова війна в цифрах» (1915), «Der östliche Kriegsschauplatz. Allgemeine und kriegsgeographische Betrachtungen» («Східна арена військових дій. Загальні і військово-географічні роздуми») (1915), «Ukraine und die Ukrainer» («Україна та українці») (1914), «Die Ukraine vom politish-geographischen Standpunkt» («Україна з політико-

географічного погляду») (1916), «Die Länder Osteuropas» («Країни Східної Європи») (1918) та ін. розробив теоретичні і методологічні основи військової географії, національної і регіональної політичної географії і геополітики.

Виклад основного матеріалу. Військова географія. «Військова географія як та галузь географічної науки, ще займається дослідженням суші і моря з огляду на війну. Тим самим військова географія збирає всесторонній географічний матеріал для військового проводу» [3]. У наш час американський географ Коллінз писав: «Військова географія це одна із галузей науки, яка зосереджує головну увагу на те, як фізико-географічне, культурне середовище впливає на військово-політичні стратегії, програми, плани, а також бойові операції і операціїтилового забезпечення всіх видів в глобальному, регіональному і локальному масштабах. Ключові фізико-географічні (геопросторовий зв'язок, топографія і водні системи, геологія і ґрунти, рослинність, океани і узбережжя, погода і клімат, день і ніч, сила тяжіння т. д.), антропогеографічні (расові та етнічні особливості, населення, соціальна структура, мова і релігія, промисловість і землеволодіння, транспортна сітка, телекомунікації, військові об'єкти) фактори прямо або опосередковано впливають на вирішення проблемвійськової діяльності: стратегію, тактику доктрини, командування, контроль і організації структури, оптимальне поєднання сухопутних, морських, повітряних, космічних сил, збір даних, визначення цілей, дослідження і розробки, купівлі і розповсюдження зброї, екіпіровки і обладнання; забезпечення продовольством, матеріально-технічним забезпеченням, інженерне і медичне забезпечення, освіту і бойову підготовку тощо».

Наше розуміння військової географії це – наукова дисципліна, яка вивчає мілітарну сферу та вплив природно-, економіко-, демо-, соціально-, політико-, історико-географічних факторів на її функціонування. Сучасна військова географія почала розвиватися в кінці ХХ століття і головню на Заході.

Головні питання, які досліджують вчені в Україні та у світі: а) дискурс про віднесення військової географії до теоретичних чи прикладних наук; б) вплив географічних чинників на вирішення військових проблем, особливо конфліктів нового типу, як гібридна війна; в) вивчення ролі мілітарного комплексу та військової діяльності держави у глобальному, регіональному та сусідському рівнях, акцентуючи на проблемах самоідентифікації, з погляду просторовості конфлікту; г) аналіз геополітичних причин і наслідків збройного конфлікту у формуванні геополітичної картини світу; д) критична військова географія, особливо зосереджено увагу на військовій діяльності Росії в регіоні та у світі.

Лише вкінці ХХ ст. Джон М. Коллінз у передмові до книги написав: «Мої друзі в Пентагоні

і Конгресі були приголомшені, коли я почав писати книгу «Військова географія», тому що ніколи не чули про таку дисципліну, як «військова географія» [3, с. 15]. Лише в 1996 р. члени Асоціації американських географів створили спеціалізовану групу з військової географії.

Першу статтю з військової географії С. Рудницького спонукала Перша світова війна. Політична карта світу того періоду була представлена такими військово-політичними угрупованнями імперій, як Антанта [Антанта – військово-політичне угруповання Великої Британії, Французької республіки, Російської імперії, створене в 1904-1907рр.] та Троїстим Союзом [Троїстий Союз – військово-політичний блок Німецької імперії, Австро-Угорської імперії та Королівства Італія, створений 1882 рр.], колоніями, домініонами, залежними державами, окупованими територіями цих імперій та нейтральними державами.

Кожна з цих імперій мала своїх прихильників і сфери впливу. В Антанті це Бельгія, Японія, Китай, Португальська колоніальна імперія та ін. Троїстому Союзу, а потім Четвертинному Союзу співчувала Османська імперія, Болгарське царство, Азербайджанська Демократична Республіка, Держава дервішів, Українська Держава. Нейтральними державами оголосили себе приблизно 27 країн: у Європі – Албанія, Данія, Іспанія, Люксембург, Ліхтенштейн, Монако, Швеція, Швейцарія, Нідерланди тощо.

В основі виникнення війни лежала низка причин: а) загострення суперечностей між провідними імперіями світу щодо територіальних претензій і сферами впливу; б) нерівномірність економічного розвитку і зміни співвідношень у світовій економічній системі. Наприклад, у кінці ХІХ ст. Німеччина розвивалась у 3-4 рази швидше ніж Англія, Франція, а Японія разів в 10 швидше від Росії; в) розвиток науково-технічного прогресу, появи нової зброї та засобів винищення людей. У Європі формуються великі військові монополії і озброюється величезна кількість населення.

Академік Степан Рудницький у статті «Світова війна в числах» зробив порівняльний аналіз воюючих сторін з географічного та військового аспектів. Головна увага звернена на площу воюючих країн та кількість їх населення. «Більше як половина поверхні землі, – писав він, – і майже половину її населення займають держави, що кинулись на Німеччину, Австро-Угорщину та Туреччину» [6]. Але головну увагу вчений акцентує на військовій силі, та аналіз війська (офіцерів і рядових), морського флоту, військової техніки і кораблів, підводних човнів, резерви та ополчення тощо. Спрогнозував майбутній театр військових дій.

У статті «Україна, Польща і Литва з військово-політичного погляду» вчений дає визначення військової географії, як науки і місця природничої та антропогеографії в її розвитку. Дуже важливо вміти визначати фізико-географічні

особливості (геоморфологічні, гідрологічні, кліматичні, рослинний і тваринний світ) території з військового боку, особливо з наступу та оборони та ведення війни.

Антропологічними чинниками учений вважає такі: «кількість і густота населення, густота і людність сіл і міст мають перворядну вагу. Дальшим переважним чинником є расовий і національний склад населення і його політичні відносини в найширшій сего слова значінню. Так само незвичайно важний є стан умової та матеріальної культури населення. Бо в ній міститься ціле використання природи краю для цілей чоловіка (людини) отже стан хліборобства, скотарства, промислу, торгівлі, а головню лучби для конечної військової цілей» [4]. Особливу увагу приділяє вивченню розвитку транспортної інфраструктури та зв'язку.

Степан Рудницький у цій статті розглядає територію від Балтійського до Чорного моря і оцінює на ній театр військових дій між Троїстим союзом та Антантою. Головним чинником вивчення військової географії є урахування історичного фактору. Пізніше він цю територію обгрунтував у Балтійсько-Чорноморській геополітичній доктрині. Степан Рудницький відзначає масштабність арени військових операцій – від Балтики до Причорномор'я, на якій відбувається протиборство двох блоків країн. Акцентує увагу на характері поверхні цієї території. Виходячи з цього, значне місце відводить географічному поділу території і його складових частин та рельєфу – височин, низовин, долин Дніпра, гірських систем. Серед деяких інших природних чинників, що мають військово-політичне значення, вчений виділяє клімат – цей "...географічний елемент, якого не варто ставити надзвичайно високо"[4, с. 4]. Науковими аргументами розвіює міф про сувору "русскую зиму". Звертає також увагу на замерзання та скресання рік, що має велике значення для ведення військових операцій. У завершенні статті наголошує на військовій оцінці лісистості території, особливо північної частини східноєвропейської арени. Попри це вчений робить дуже вагомий висновок, що вплив природних умов є зовсім не абсолютним, а навпаки доволі відносним і дуже багато у чому залежить від військової і транспортної техніки, її здатності долати несприятливість природного середовища (ріки, болота, ліси, низькі температури взимку і т. п.).

Складніше з антропогеографічним чинником. Особливу увагу С. Рудницький звертає на народонаселення території – його кількість (щонайменше 60 млн.), густоту, незначний відсоток росіян на заході арени військових дій. При цьому він здійснює регіональний підхід, дає історично-етнічну, політико- і економіко-географічну характеристику частини Прибалтики, Білорусі, підросійської Польщі та, звісно, України. Закінчується дослідження глибинним аналізом і акцентуацією військово-політичної ролі економічного (продовольчого, мінерально-сировинного, промислового) потенціалу

України, особливостей розселення у різних її частинах.

Політична географія та геополітика.

Академік розвинув політичну географію та геополітику у працях: «Україна і великодержави» (1920), «Українська справа зі становища політичної географії» (1923). Ці праці С. Рудницького, мабуть, найкращі у всій дотеперішній українській науці, мають і досі актуальне значення для справи державних змагань українського народу, формування його національної ідентичності, усвідомлення його ролі і місця в загальноєвропейському процесі демократичного оновлення. Також саме його геополітичні ідеї були висвітлені в працях «Україна і Українці», «До основ українського націоналізму», «Галичина та Соборна Україна». С. Рудницький вже в перших своїх працях стояв на позиціях самостійництва. Не автономія, не федеративна частина іншої держави, а самостійна, незалежна, суверенна держава Європи — такою уявляв собі вчений Україну. Визначальним у державобудівництві має бути національний принцип. Виходячи з цього, С. Рудницький виводить перший геополітичний постулат: «українська справа — це проблема нової великої національної держави Європи».

Оцінюючи науковий доробок С. Рудницького, можна твердити, що він був визначним науковцем, який акумулював різні напрямки досліджень, заклавши підвалини військової географії та геополітики. Його ідеї вплинули на створення основ політико-географічного напрямку української географії і, зокрема, на основ політичної географії України. Сьогодні, коли необхідно розв'язувати глобальні проблеми людства, думка Рудницького про "загальноземні взаємини" є особливо актуальною і важливою. І на центральне місце в концепції української державності стає проблема національної території. У книзі «Огляд національної території України» учений обгрунтував значення території для державного будівництва суверенної України і зробив висновок: національна територія – це головна основа нації; вона окреслюється етнічними межами нації-державотворця. С. Рудницький не обмежувався в геополітичній концепції лише внутрішньо-українськими питаннями. Він дійшов висновку, що розвиток самостійної України може спричинити необхідність створення т. зв. «Балтійсько-Понтійської Федерації» в складі Фінляндії, Естонії, Латвії, Литви, Білорусії та України. Така федерація, на думку С. Рудницького, стала б бар'єром проти російського експансіонізму. Сьогодні після розпаду СРСР і проголошення незалежності цими державами така ідея не втратила своєї актуальності. Створення спільного політико-економічного Балтійсько-Чорноморського простору може стати реальністю.

Загалом, повертаючись до основ, концепція С. Рудницького з'явилася у той час, коли виникла нагальна потреба інформувати світ про українські

проблеми. В ній на оригінальній основі досліджуються і викладаються проблеми України, її національні, політичні, економічні і територіальні інтереси, наводяться докази для країн Західної Європи і світу про користь, яку вони могли б мати від утворення української держави. На основі аналізу політико-географічного розвитку та політичного життя Європи і світу *Степан Рудницький* приходить до висновку, що „тільки національним державам належить будучина. Модерна світова політика повинна підпирати творення винятково національних держав. Цього вчить досвід останніх століть. Стосовно української перспективи *Степан Рудницький* твердо стояв на позиціях української національної державності, яка має формуватися у зв'язках з іншими державами і народами. Це питання він розглядав лише у європейському контексті: «Утворення української національної держави в етнографічних границях є самотнім способом, щоб запобігти заколотам і конфліктам у південно-східному куті Європи, так важному для світового господарства й для світової політики. Без національної української держави доживемо в найкоротшому часі до нових тяжких воєнних і революційних катастроф»

Період 1914 – 1920 рр. був періодом світової трагедії, розпаду великих Російської, Австро-Угорської та Османської імперій, на руїнах яких виникли національні держави, в тому числі і дві українські – Українська Народна Республіка і Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР), які 22 січня 1919 р. об'єдналися в одну державу. На політичному горизонті були очевидні контури самостійної України. *С. Рудницький* бачив її не інакше як демократичною соборною державою.

З усією гостротою та силою і в нових ракурсах: політичних, військових, організаційних з'явилась т.зв. “українська справа” і *Степан Рудницький* взявся за розкриття перед світом економіко- і політико-географічної тотожності України, її народу, території, багатств природи, історії та культури.

Тоді у європейських столицях великими тиражами почали виходити книги і брошури *С. Рудницького* про Україну, в яких він розкривав вищенаведені питання. Деякі з них: «Ukraine und die Ukrainer. («Україна і українці». Відень, 1914; Берлін, 1915); «Die Verbreitung der Ukrainer» («Розміщення українців». Відень, 1916; Нью-Йорк, 1918); «L'Ukraine» («Україна», Берн, 1919).

У німецькій періодиці друкуються наукові статті вченого про різні аспекти проблем української державності. Це, наприклад «Die Ukraine vom politisch-geographischen Standpunkt» («Україна з політико-географічного погляду», Відень, 1916); «Die Lander Osteuropas» («Країни Східної Європи», Відень, 1918); «Zur Volkerverteilung Westrußland» («Національний склад населення західної Росії», Відень, 1917) і багато інших

С. Рудницького по праву можна вважати

основоположником української політичної географії та геополітики. На його переконання, праця у царині політичної географії “дуже принадна й для добра нашої справи доконче потрібна”. Предметом політичної географії він вважав “взаємини держави з її територією”. Першою значною роботою в цьому плані була праця *С. Рудницького* “Україна з політико-географічного становища”, видана у Відні німецькою мовою у 1916 році. Події того часу (завершення Першої світової війни, громадянська війна, розпад Російської імперії) вимагали термінової відповіді на питання про подальшу долю України. Падіння ЗУНР і УНР, великі територіальні зміни в центрі й на сході Європи давали багатий матеріал для політико-географічного та геополітичного аналізу життя народів.

У 1920 році в Берліні *С. Рудницький* підготував до видання німецькою мовою роботу з питань політичної географії України, у 1923 році вийшла лише скорочена редакція цієї праці під назвою “Українська справа зі становища політичної географії”. В ній аргументовано викладені принципи положення побудови української держави. Книга є однією з кращих у всій дотеперішній українській політології актуальною для справи державних змагань українського народу, його ролі і місця загальноєвропейському процесі демократичного оновлення. На думку автора, це переробка деяких частин книги про українську справу й великі держави світу, виконана з метою інформування з-за кордону про українські проблеми, вона служила для першої, загальної орієнтації. Тут досліджуються проблеми України, її національні, політичні, економічні і територіальні інтереси, наводяться докази для країн Західної Європи і світу про користь, яку вони могли б мати від утворення української держави. Перед Україною, як зазначає *С. Рудницький*, стелиться шлях послідовного розвитку від суходолової до морської та океанічної великодержави (його ідеї продовжили згодом *Юрій Липа* та *Лев Биковський*). Звертається увага на те, що південна границя України повинна мати надійну опору і захист. “Без посідання Криму існування України як дійсно самостійної держави є поважно загрожене. Україна мусить на всю будучину опертися якнайсильніше на свій чорноморський берег і проти північного сусіда шукати підтримку в державах Заходу” («Огляд території України», 1922). Інакше кажучи, «у чийх руках кримський півострів, той пануватиме на півдні Східної Європи. Проблема взаємовідносин України і Криму, як стверджував *С. Рудницький*, існує з часу виникнення Київської Русі до сьогодні. Тому утвердження української національної держави означає єдиносущне вирішення національного питання в Європі.

На основі аналізу політико-географічного розвитку та політичного життя Європи і світу автор приходить до висновку, що “тільки національним державам належить будучина. Модерна світова політика повинна підпирати творення виключно

національних держав. Цього вчить досвід останніх століть" [7, с.105]. У книзі С. Рудницький аналізує зв'язок багатонаціональної держави з тими народами, які запропорені в одне політичне тіло. Багатонаціональна держава завжди має виразну тенденцію до занепаду. Стосовно української перспективи С. Рудницький стоїть на позиціях української національної державності. Це питання він розглядає у європейському контексті: "Утворення української національної держави в етнографічних границях є самотнім способом, щоб запобігти заколотам і конфліктам у південно-східному куті Європи, так важливого для світового господарства й для світової політики. Без національної української держави доживемо в найкоротшому часі до нових тяжких воєнних і революційних катастроф [7, с. 117]. Без Західної України (насамперед Галичини) нема ні Соборної, ні взагалі ніякої України. Українська національна держава має формуватися в контексті геополітичних зв'язків з іншими державами і народами. Серед цих держав і народів найбільше значення відводилося Росії Польщі і Німеччині. Імперська Росія, як і Польща, упродовж сторіч систематично придушувала український дух, українську державність. Відсутність власної держави робить націю беззахисною у розв'язанні соціально-економічних, національно-політичних та інтелектуальних проблем. Ідеї нації, її прагнення завжди відбивав націоналізм (який С. Рудницький ототожнював з патріотизмом), а тому українцям потрібна не просто незалежна демократична держава, а держава національна.

У праці "Українська справа зі становища політичної географії" С. Рудницький передбачив недовговічність існування польської мозаїкової (поза своїми етнічними границями) держави. Він, як політико-географ, прозорливо накреслив загальний сценарій майбутнього розподілу Польщі, а в зв'язку з цим і розв'язання нової світової війни.

Серед ідей С. Рудницького особливе місце займають ті, що пов'язані політичними процесами. Наприклад, автор висуває й обґрунтовує план федерації незалежних держав, що утворились на заході розхитаної, але ще не до кінця розваленої Російської імперії. Цю федерацію Рудницький називає Балтійсько-Понтійською (Чорноморською). Він пише: «Балтійсько-Понтійська Федерація, зложена з Фінляндії, Естонії, Латвії, Литви, Білоруси, України... При думці будови такої федерації відіграють велику роллю хоч би тільки півсвідомо або й несвідомо фізично-географічні елементи. Ми бачимо тут, як народи, краї яких творять фізично-географічні індивіди серед східноєвропейського комплексу країв, прагнучи до об'єднання. Відсутність великодержавного світогляду, обмеженість політико-географічної думки українців значною мірою підсилюють територіальні домагання сусідніх держав щодо України і сьогодні.

Для С. Рудницького в геополітичному положенні України особливо важливий його «близько-

східний» аспект (Україна являє собою одну з найважливіших «ключових точок» цілого Близького Сходу), положення в «північному заплілі Чорного моря», чим визначається найкоротший шлях для експансії великих держав Європи в одних випадках на Балкани, в інших — на Закавказзя, Персію (Іран), Месопотамію, Азію, положення по відношенню до Польщі і Росії.

С. Рудницький здійснює аналіз політико-географічного відношення до України безпосередніх і посередніх сусідів. Таким чином, вперше обґрунтовано глобальне геополітичне бачення «української справи», прагнення українського народу до державної самостійності. Вільна, незалежна і демократична Україна — це не лише внутрішня справа українського народу, але й істотна умова світового миру і безпеки народів, прогресу людської цивілізації.

Політико-географічні дослідження повинні брати до уваги особливості географічного положення України на межі Європи й Азії. Україна мусить міцно триматися чорноморського узбережжя. Звідси, з північного Причорномор'я, розходяться зручні торговельні шляхи на Балкани, Кавказ і Закавказзя, Передню Азію, словом у Європу, Азію і Африку. Таке геополітичне положення створює сприятливі умови для України при умові, що вона залишатиметься міцною і незалежною. Географічне положення України висунуло її "на найдавший південний Схід Європи, в безпосереднє сусідство зі степами й пустинями. Для народу України центрально-азійське сусідство було вирішальним: «П'є азійський кочовий світ цілі століття його живу кров». С. Рудницький зауважує, що будь-яка експансія з боку Росії, Польщі, Румунії чи якоїсь іншої держави приносить непоправну шкоду насамперед їхнім народам. Оцінюючи військово-політичний аспект географічного положення України, С. Рудницький підкреслює непримиренність СРСР і капіталістичного світу, а Україна внаслідок свого географічного положення є тереном, на якому буде вирішуватися доля війни і, можливо, «цілого людства».

Степан Рудницький підкреслював, що самотійний народ, або нація, є частиною людства, що має лише її притаманні неповторні „питомі прикмети“, які об'єднують «усі індивідууми» в одну своєрідну цілісність: а) расова належність (антропологічна відмінність); б) окрема мова (з літературою, наукою тощо); в) історичні традиції і змагання на культурній, економічній, політичній ниві; г) своєрідна культура і прагнення до її збагачення; д) суцільна національна територія як передумова і основа національної держави.

Геополітичні погляди ученого. Поняття геополітики появилася вперше у 1916 р. у праці шведського ученого Р. Челлена "Держава як форма існування". Тоді цей термін був введений для позиціонування різного виду політик держави і їх вивчення окремими науковими дисциплінами:

кратополітикою, етнополітикою, економполітикою, соціополітикою та геополітикою. Остання поділялась на топополітику, морфополітику (дослідження територіального устрою та фізіополітику (вивчення значення і впливу на державу її природного потенціалу). У часи *С. Рудницького* тільки зароджувалося сучасне розуміння геополітики, як межової наукової дисципліни. Тоді питання геополітики у більшості випадків вивчала політична географія у розумінні *Ф. Ратцеля* (1897 р.). До думок *Степана Рудницького* щодо побудови взаємовідносин між Україною і сусідніми державами, що викладені у книгах «Чому ми хочемо самостійної України?» (1914) та «Українська справа зі становища політичної географії» (1923) варто прислухатись і сучасним українцям. В цих працях вперше була всесторонньо розгорнута українська національно-державна ідея. В цих працях та декількох інших він поклав початки політико-географічного напрямку української географії та заклав основи політичної географії України. Головними рисами цього напрямку були: 1) процес формування та розвитку держави, як політико-географічної одиниці залежить від фізико-, економіко- та політико-географічного положення її території (щодо України, то це передусім її положення на Чорному морі, проміжне розміщення між країнами Західної Європи, Росією та Близьким Сходом; 2) в основі формування держави повинен лежати етнічно-національний принцип з урахування культурних та політичних традицій народу-державотворця (державні кордони України повинні визначатися етнічними межами Українців); 3) умовами та факторами державотворення є, передусім, людський та природно-географічний потенціал території її формування (Україна повністю володіє цим потенціалом і належить в цьому відношенні до найбагатших країн світу); 4) тип політичного устрою держави залежить від історико-географічних традицій народу державотворення і особливостей суспільного ладу, який існує в час її виникнення (виходячи з цього для України найбільше підходить парламентська демократична республіка); 5) територіально-адміністративний поділ держави значною мірою зумовлений наявністю історико-етнографічних провінцій, яку можуть лягти в основу її федеративного устрою (*Рудницький* вважав, що для України федеративний устрій можливий, але не обов'язковий, якщо розвинене самоврядування на всіх рівнях ієрархії); 6) найдоцільніше з погляду суспільно-економічного устрою є держава з “соціальною економікою”, основу чого становлять різні форми власності. Свою концепцію політичної географії в цьому руслі української державності він дає в праці “Українська справа і великі держави світу”.

Праця *Степана Рудницького* “Чому ми хочемо самостійної України?” містить також аналіз геополітичних факторів (розташування України

щодо центрів політичної сили, шляхів сполучення; природні багатства). Автор розкриває і своє бачення політичного ладу України як демократичної республіки із сильним центральним урядом і самоврядними громадами і землями (їх розміри не повинні перевищувати 10 тис. км²). *Рудницький* стверджував, що тільки незалежні держави можуть досягнути високого рівня суспільного розвитку, що руйнування імперій йде тільки на користь всім державам, в тому числі й колишнім метрополіям. Тільки цивілізовані демократичні відносини між державами можуть призвести до миру й безпеки народів, прогресу людської цивілізації. Тому вільна, незалежна і демократична Україна — це не лише внутрішня справа українського народу, а справа навколишніх держав, для яких, на думку *Рудницького*, “Україна буде найбільшою підпорою”.

У 1923 році в праці «Українська справа зі становища політичної географії» *Степан Рудницький* заявив, що одним з головних принципів побудови Держави є національний, а також виробив постулати для української справи: “Українська справа — це проблема великої національної держави в Європі”. Другий постулат — “простір краю та його природа — це одна з основ держави. Іншу основу становить ця частина людства, яка формує державу в соціологічному значенні. Як ці елементи зростають в один бік — більш чи менш одноцільну державу і є головним питанням політичної географії”.

Степан Рудницький вперше обґрунтував глобальне геополітичне бачення України. Окрім положення відносно інших держав (особливо Росії).

С. Рудницький зачіпає ще дві важливі геополітичні проблеми: проблему кордонів та фізико-географічних чинників. Він вважав, що “національна біологія та біологічна політика мають йти, якщо не перед економічною політикою, то бодай в парі”. А територію та расу (народ, націю – ред.) вважав основами державності. Автор дає коротку характеристику політичної географії у тогочасному світі, визначає її місце серед антропо-географічних наук і предмет дослідження: “Як два елементи — територія і населення — зростаються в один, більше чи менше одноцільний організм — Державу — це і є головним питанням усієї політичної географії” [7].

В праці «Українська справа зі становища політичної географії» *Степан Рудницький* писав: “Не з’ясовуючи собі ось хоч би величини України й її народу, не тільки наші сірі інтелігенти, а й наші визначні політичні діячі, зводять українську справу до спільного знаменника зі справами “інших малих народів”. Як це шкодить ідеології українства, не треба довго доказувати. В практичному напрямкові нестача географічного знання має просто фатальні наслідки. Згадати хоч би те, що в останніх часах наші політичні діячі не те, що шафували межовими українськими землями направо й наліво, але по ігноранції своїй навіть не підносили домагань на

величезні простори українських земель. Ніхто з них не вмів не те що використати, але навіть і піднести цієї безлічі політично-географічних, економічно-географічних, учбово-географічних та інших аргументів, які промовляють за українською державністю на Південному Сході Європи» [7].

Як вчений і патріот, *Степан Рудницький*, на відміну від більшості своїх попередників і сучасників, котрі стояли на автономістичних позиціях, розглядаючи "українську справу", виходив із безумовної необхідності отримання Україною державної самостійності. Для обґрунтування цього він вибудовує спеціальну систему доказів, спираючись, передусім на висновки політичної географії.

У монографії "Українська справа зі становища політичної географії" *Степан Рудницький* аналізує геополітику сусідніх з Україною країн, а також Франції, Німеччини, Італії, Великої Британії та США, по відношенню до України. Вчений-географ показує історичне тяжіння українського народу до чорноморського та балтійського регіонів і висновує, що в його інтересах відродити цей стан. Зокрема, працюючи над геополітичними проблемами перед, під час і після Першої Світової війни (починаючи з праці «Україна з погляду політичної географії» 1914 року), *С. Рудницький* зазначав, що у політичному відношенні слід скористатися природним повоюванням створених тоді нових держав — Фінляндії, Чехо-Словаччини та Угорщини, експансії з боку російського імперіалізму — "білого" й "красного". Таке повоювання повинно зближувати зазначені країни з Україною і в кінцевому підсумку навіть привести до формування „балтійсько-понтійської“ унії у складі Фінляндії, Естонії, Латвії, Литви, Білорусі та України. Ядром унії мала б стати Україна як найбільша серед названих держав. Така унія сприяла б виживанню цих держав, стала би бар'єром проти експансії російського імперіалізму у Середню і Західну Європу.

На основі аналізу політико-географічного розвитку та політичного життя Європи і світу *Степан Рудницький* приходив до висновку, що „тільки національним державам належить будучина“. „Національна територія — це головна основа нації“, — таке кредо вченого. Модерна світова політика повинна підпирати творення виключно національних держав. Цього вчить досвід останніх століть“ [7].

Ще більше відомостей про українські етнічні землі подає *Степан Рудницький* у книзі "Огляд національної території України" (1923, Берлін). Географічне положення України, на його думку, є "найважливішим природописним елементом у політичному житті України від найдавніших часів". Усі українські землі він поділяє на три групи: „центральні, пограничні та українські кольонії в Євразії“. *Рудницький* проводить скрупульозний аналіз груп земель для обґрунтування етнічної території Українців, в якому робить висновок, що на

мінімальному (основному) просторі України, який становить 905 тисяч км² проживає 51,2 мільйони осіб, 36,6 мільйонів з них — Українці.

Степан Рудницький одним з перших чітко визначив межу між Європою і Азією. Для того, щоб показати розташування України в Європі, вчений проводить межу між Європою і Азією, відому нам всім: по східному схилу Уральських гір, річці Урал, Кумо-Маницькій западині, Азовському, Чорному і Середземному морях. Саме цю межу взято за основу в усьому Світі. Загально визнаним (та обґрунтованим з геологічного погляду в контексті панівної теорії тектоніки плит) південним кордоном Європи з Азією вважається Кумо-Маницька западина. Насправді ж, українські етнічні терени Кубань і Півкавказзя знаходились в Азії.

Учений визначає, що положення України в Південно-Східній Європі, на перетині шляхів з північної Європи до Причорномор'я і Передньої Азії, мало значний вплив на її історичний розвиток та формування території. Вчений подає детальну характеристику історико-географічного процесу формування українських земель, вагомозв'язків України з сусідніми державами. Він доводить, що створення Української національної Держави в етнографічних межах створить позитивний вплив на політико-географічне становище всіх європейських держав, дасть їм велику економічну користь, внаслідок розвитку транзитної торгівлі та шляхів.

Розглядаючи кордони України, її місце серед європейських держав, *Степан Рудницький* наголошує на їх високі комунікаційні функції. Сусідство з багатьма державами, рівнинна поверхня, легка прохідність кордонів сприятиме розвитку зовнішньоторговельних відносин на українських теренах. Водночас ці ж риси були й негативними з точки зору оборонної функції. Вчений відзначає, що жодна з держав, які панували на території України, не піклувалися про її визволення, а тільки про розширення своїх меж. Він із сумом зауважує, що уряди молоді Української Держави нехтують природним та етнографічним поглядом при визначенні як зовнішніх, так і внутрішніх кордонів України.

На жаль, до вченого, який обґрунтовував основи геополітики ще на початку Великої Війни, політики не дослухались.

Степан Рудницький є не тільки видатним теоретиком "чорноморсько-балтійського геополітичного вектора", а й геополітики — і не тільки української, а й загальноєвропейської ваги загалом. Багато з думок, висловлених ним у першій чверті ХХ століття, є актуальними й сьогодні. Саме тому їх вивчення має викликати не лише історико-пізнавальний інтерес, а й допомогти нинішнім політикам не повторювати старих помилок, вибираючи сьогодні орієнтири та союзників нашої держави.

Короткі висновки. Написані ще на початку ХХ століття праці Степана Рудницького з полі-

тичної, військової географії загалом та геополітики й досі є актуальними у справі українського державотворення, формуванні національної ідентичності українського народу, усвідомленні його ролі у загальноєвропейському демократичному процесі. Теоретичні положення С. Рудницького щодо формування української держави такі:

1) корінною проблемою європейського розвитку після Першої світової війни є створення, формування та укріплення Української Самостійної Соборної Держави;

2) ця держава, як й інші держави, повинні формуватися, розвиватися і функціонувати як

національні, тобто в основі кожної мусить знаходитися корінна нація (в Україні – українська);

3) головними складниками держави необхідно вважати її територію і населення (в останньому випадку — це певна нація — німці у Німеччині, поляки — у Польщі, українці — в Україні і т.д.);

4) державна територія країни повинна збігатись з її національною (етнографічною в термінології С. Рудницького) територією;

5) побудова держави за ідеологічними (як це було в ССРСР) та “національно-клаптиковими” принципами (як це було в імперіях — Російській чи Австро-Угорській) є антиприродною.

Література

1. Вісьтак О.І. Академік Степан Рудницький та його школа про географічне положення України / О. І. Вісьтак // Часопис соціально-економічної географії. – Харків, 2007. – С. 41-47.
2. Вісьтак О.І., Шаблій О.І. Обґрунтування С. Рудницьким основ національної і регіональної політичної географії та геополітики / О. І. Вісьтак, О. І. Шаблій// Географ-академік Степан Рудницький. Видатні постаті Тернопільщини. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2007. – С. 21-29.
3. Коллінз Джон. Военная география для професстоналов и непрофессионалов / Джон Коллинз. – Москва : Научная книга, 2005.
4. Рудницький С. Україна, Польща і Литва з військово-географічного погляду/ С. Рудницький // Діло. – 1914. – Ч. 9-12.
5. Рудницький С. Світова війна в цифрах / С. Рудницький // Просвіта. – Відень, 1915. – С. 82-87.
6. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України / С. Рудницький [упоряд., передмова О.І Шаблія]. – Львів : Світ, 1994.
7. Шаблій О.І. Академік Степан Рудницький – фундатор української географії / О. І. Шаблій. – Львів-Мюнхен, 1994. – 223 с.
8. Шаблій О. І. Суспільна географія. У двох кн. / О. І. Шаблій. – Кн. 1. Суспільна географія : теорія, історія, методи дослідження. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2015. – 812 с.

УДК 910.1

Любов Котик

ЕКОНОМІКО-ГЕОГРАФІЧНІ ІДЕЇ У ПРАЦЯХ І ЛИСТУВАННІ АКАДЕМІКА СТЕПАНА РУДНИЦЬКОГО

Здійснено змістовий аналіз наукової спадщини та офіційного і приватного листування академіка Степана Рудницького на предмет економіко-географічних ідей, гіпотез, концепцій, описів, характеристик тощо. Встановлено, що економіко-географічний слід наскрізно присутній у науковій творчості ученого: бере початок з праці «Начерк географічної термінології» (1908) і розкривається в «Україна — наш рідний край» (1921) й «Основи землезнання України. Друга книга. Антропотогеографія України» (1926) та листах ученого до колег і наукових інституцій. Виокремлено головні напрямки економіко-географічної думки ученого. Підкреслено необхідність дослідження та популяризації наукових економіко-географічних ідей С. Рудницького на сучасному етапі розвитку географічної науки України.

Ключові слова: економіко-географічні ідеї, наукова спадщина, академік Степан Рудницький, сучасний етап розвитку географії.

Lubov Kotyk. Economic-Geographical Ideas in Academician Stepan Rudnytsky's Works and Correspondence. The research is based on the content analysis of the scientific heritage as well as the